

КОНВЕНЦІОНАЛЬНА ПРИРОДА МОВЛЕННЄВОГО АКТУ ВИБАЧЕННЯ В АНГЛОМОВНОМУ ДИСКУРСІ

Буренко Т. М.

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

Актуальність роботи обумовлена її функціональною спрямованістю, що знаходиться у відповідності з пріоритетними тенденціями сучасного мовознавства, орієнтованого на вивчення мовлення як складника людської діяльності; цілісним антропоспрямованим підходом до дослідження вербалізації вибачень в дискурсі у взаємозв'язку мовних, психокогнітивних і соціальних сторін. **Об'єктом** дослідження виступають мовленнєві акти (далі – МА) вибачення в англomовному дискурсі. **Мета** роботи полягає в тому, щоб виявити конвенціональний характер МА вибачення.

Ситуації мовленнєвої інтеракції, у яких функціонує вибачення, характеризуються наявністю мінімум двох суб'єктів (адресанта та адресата), яким притаманні власний тезаурус, спосіб мислення й досвід, але окремо взяті вони не забезпечують розуміння явища вибачення. Мова як система є необхідним чинником, але також недостатнім для успішної мовленнєвої взаємодії, оскільки, спілкуючись, комуніканти відтворюють не саму систему, а її окремі елементи. Як зазначає С.О. Сухих, визначальний компонент спілкування потрібно шукати не в мові, а у взаємодії лінгвістичних та екстралінгвістичних явищ, мовних та соціальних факторів, єдності норм і правил [7, с. 86]. Саме на цьому ґрунтується поняття норм і конвенцій в стандартній теорії мовленнєвих актів [12].

Взаємодія норм і конвенцій спостерігається у функціонуванні МА вибачення. Залежно від сфери спілкування, вербального втілення інтенції в акті вибачення домінує бажання дотримання соціальних норм та / або конвенціональних правил. Вибачення підкоряється конвенціям і нормам певного суспільства та його інститутів. МА вибачення, що слугують елементом регулювання соціально-етичних відносин, виступають конвенціональними МА.

Конвенціональні МА скеровані позамовними соціальними конвенціями. На думку Дж. Серля, за допомогою таких актів людина виражає свої почуття та ставлення [6, с. 215]. Для вибачення це почуття провини, жалю, сорому тощо, а також намагання змінити реальність: уникнути конфлікту, повернути доброзичливі стосунки між адресантом і адресатом.

У ситуації вибачення має місце нормована конвенціональна поведінка, що базується на комбінації знань про соціальну систему вимог та морально-етичних норм поведінки колективу. Так, високий ступінь стандартизації та обов'язковості дотримання певних норм характеризує моральні норми етикету, пов'язані із статусною роллю мовця, наприклад: від мовця очікується обов'язкове вибачення у ситуації малефактивної дії відносно адресата з більш високим соціальним

статусом, як у ситуації вибачення Магнуса перед своїм патроном містером Піквіком:

'Excuse me', replied Magnus, standing on the Wheel. 'Excuse me, Mr. Pickwick'. (Ch. Dickens, The Posthumous Papers of Pickwick Club)

У той же час у ситуації взаємодії друзів, родичів (рівний статус), мовця із слухачем з нижчою статусною роллю МА вибачення носить не обов'язковий конвенціональний характер, наприклад:

Рейлі вибачається перед другом Стенхоупом, що не зрозумів його:

I'm sorry. I didn't think you – ... (R. Sherriff, Journey's End)

Конвенціональний характер МА вибачення зумовлює їх обмеженість певними контекстами й ситуаціями, поза якими вони втрачають свою іллокутивну силу. Вибачення належить до сфери актів «забезпечення мовленнєвої взаємодії», тобто до технічних умов її функціонування [5]. Це вимагає залучення широкого контексту, в який інтегровані «соціокультурні конвенції», що регулюють розпізнавання характеру іллокутивної сили у межах певної національної культури [3, с. 25–26]. Отже, конвенціональність і нормативність МА вибачення дозволяє, з одного боку, говорити, що вони задовольняють мету саморегуляції людських стосунків, з іншого – вони потребують знання певних норм мовленнєвої поведінки, які дозволяють комунікантам уникнути невдач і небажаних перлокутивних ефектів.

Розглядаючи конвенціональну природу вибачення і підстави для його здійснення, неможливо обійтися без поняття «етикет». Слідом за В.І. Карасиком, **етикет** розуміємо як абстракцію навмисної, цілеспрямованої поведінки, метою якої є закріплення рівноваги між партнерами по комунікації у відповідності з нормами та традиціями певного суспільства. Етикет – один з видів стабілізації форм повсякденного спілкування, який дозволяє вступати в контакт з людьми різного соціального статусу, не завдаючи шкоди авторитету [2, с. 45].

Мовленнєвий етикет є «особливою мовою спілкування», яка дає можливість, підтримуючи суверенітет кожної особистості, досягати взаєморозуміння та взаємоповаги, а в результаті формувати ту ауру людської культури, в якій тільки й може існувати та розвиватися особистість [4, с. 135]. Порушення етикету свідчить або про навмисне порушення суспільних норм, або про недостатню соціальну компетенцію мовця і потребує вживання вибачення.

У ході стереотипізації комунікативної поведінки мовні форми вибачення стають ритуалізованими етикетними формами, що виконують метакомунікативну функцію. До мовленнєвого етикету належать соціально обумовлені та національно специфічні ритуалізовані регулюючі правила мовленнєвої поведінки в ситуаціях установа, підтримування і переривання контакту комунікантів у відповідності з їхнім статусом і ролями, рольовими відношеннями та особистісними стосунками в офіційних та неофіційних умовах спілкування [9, с. 354]. У дискурсі це знаходить втілення у мовленнєвих стереотипах (так званих розмовних формулах, стереотипних реченнях, ситуативних кліше).

Мовленнєві стереотипи вибачення відповідають культурно-психологічним стереотипам епохи і є віддзеркаленням у свідомості ситуацій, що часто повторюються та мають наступні характеристики (детальніше про мовні стереотипи див. [8, с. 12–44]):

- зв'язана синтаксична структура й семантичне наповнення;
- граматична стійкість і стереотипність функціонування;
- ситуативна співвіднесеність;
- прагматична призначеність реалізувати інтенцію вибачення.

У нашому корпусі серед мовленнєвих стереотипів вибачення виділяються предикативні й непередикативні, повноскладені й еліптичні одиниці. До них належать різні конструкції:

- спонукальні речення:

'Excuse me', she said, 'I couldn't help overhearing'. (E. Waugh, *The Sword of Honour Trilogy*);

- повні й еліптичні питальні речення:

Will you forgive me the little harmless familiarity of omitting your title? (W. Collins, *Man and Wife*);

'Sorry?' he said frowning. 'I can have what?' (W. Boyd, *A Good Man in Africa*)

- розповідні повні й еліптичні речення із семами вибачення, у тому числі з модальними дієсловами-інтенсифікаторами:

Mr. Jones! – no, no; I ask your pardon; – I mean the gentleman who was just now here. (H. Fielding, *The History of Tom Jones*);

Oh Lor; sorry, Ryder. (E. Waugh, *Brideshead Revisited*)

Mrs. Peach. If I am in the wrong, my dear, you must excuse me, for nobody can help the frailty of an overscrupulous conscience. (J. Gay, *The Beggar's Opera*)

Стійкість і відтворюваність мовленнєвих стереотипів задається не стільки структурно-семантичними властивостями їх окремих елементів, скільки нормами й ритуалами спілкування у певних ситуаціях. Отже, на перший план виходить прагматичне значення цих одиниць, яке пов'язує їх із ситуацією. Регулююча функція мовленнєвих стереотипів полягає у їх направленості на вихід із конфліктних ситуацій за рахунок демонстрації доброзичливості, кооперації з партнером, настанови на недопущення конфронтації, відмови від принципу власної бездоганності та готовності до компромісів. Ці цілі досягаються вживанням вибачень у конвенціоналізованій формі мовленнєвих стереотипів та у формі неконвенціоналізованих оказіональних висловлень.

Якщо представити простір мовленнєвої комунікації як взаємодоповнюючі простори конфліктного й гармонійного спілкування, то МА вибачення відіграють роль метакомунікативних засобів забезпечення гармонійності комунікації, на що вказує Дж. Ліч [11, с. 125].

Діалогічна взаємодія керується принципом уникнення полюсних зон [3, с. 27], за якими розпочинається конфліктний простір. Отже, МА вибачення слугують засобами реалізації стратегії гармонізації інтенцій комунікантів (Рис. 1).

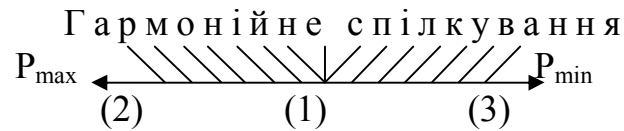

Рис. 1. Комунікативний простір вибачення

На умовній шкалі мінімальної \leftrightarrow максимальної ввічливості (Рис. 1) мовленнєві стереотипи розташовані в центральній частині цієї шкали (приклад (1)); ближче до полюсу максимальної увічливості (P_{\max}) тяжіють експліцитні МА вибачення, що містять підсилюючі компоненти – інтенсифікатори іллокутивної сили вибачення (*humbly, sincerely, do* тощо) (2); а до полюсу мінімальної ввічливості (P_{\min}) тяжіють непрямі мовні засоби вираження вибачення, серед яких визнання своєї провини, обіцянка виправитися і т. ін. (3), наприклад:

(1) *What a dreadful thing! I beg your pardon, sir. Go on.* (Ch. Dickens, The Posthumous Papers of Pickwick Club)

(2) *I do entreat your grace to pardon me.* (W. Shakespeare, Summer Night's Dream)

(3) *I didn't mean to. I dropped off* – ... (B. Shaw, The Devil's Disciple)

Вихід за межі простору гармонійного спілкування, тобто відсутність вибачення там, де цього вимагає соціокультурна норма, є порушенням принципу ввічливості і свідчить про конфліктний характер спілкування.

Для дослідження дискурсивних явищ в історичному аспекті важливо, що дискурс має здатність до генерування смислу та саморозвитку [1, с. 16]. Пор.: за М. Фуко, дискурс не є позачасовим явищем, а становить фрагмент історії, що зазнає постійного розвитку [10]. Останнє передбачає, що динамічна сторона вибачення полягає у зміні конфігурації комунікативного простору вибачення: із плином часу те, що раніше вважалось порушенням етикету, втрачає таке значення завдяки зміні поняття норми.

Отже, у результаті дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1) МА вибачення в цілому відповідає загальним нормам певної доби, які регулюють поведінку людини в суспільстві – правилам моралі, протоколу, етикету, зокрема, мовленнєвого етикету;

2) вибачення є конвенціональними МА, скерованими позамовними соціокультурними конвенціями.

Література

1. Владимірова Т. Е. Призванные в общение. Русский дискурс в межкультурной коммуникации / Т. Е. Владимірова. – М. : Ком.Книга, 2007. – 304 с.
2. Карасик В. И. Семантика этикетного действия / В. И. Карасик // Действие. Лингвистические и логические модели : тез. докл. – М., 1991. – С. 45–46.

3. Колтунова М. В. Конвенции как прагматический фактор делового диалогического общения / М. В. Колтунова. – М. : Академия гуманитарных исследований, 2005. – 228 с.
4. Лихачева Л. С. Школа этикета: Поучения на всякий случай / Л. С. Лихачева. – Екатеринбург : Ср.- урал. кн. изд-во, 1997. – 448 с.
5. Романов А. А. Управленческая риторика : учебник для студентов эконом. спец. / А. А. Романов, А. А. Ходырев. – М. : Лилия, 2001. – 216 с.
6. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М. : Прогресс, 1986. – С. 195–222.
7. Сухих С. А. Языковая личность в диалоге / С. А. Сухих // Личностные аспекты языкового общения : сб. науч. трудов. – Калинин, 1989. – С. 82–87.
8. Третьякова Т. П. Английские речевые стереотипы: функционально-семантический аспект / Т. П. Третьякова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1995. – 128 с.
9. Формановская Н. И. Ритуалы вежливости и толерантность / Н. И. Формановская // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. – Екатеринбург, 2003. – С. 345–362.
10. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Фуко М.; пер. с франц. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
11. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – London, N.Y. : Longman, 1983. – 250 p.
12. Levinson C. S. Pragmatics / C. S. Levinson – Cambridge etc. : CUP, 1983. – 420 p.

Summary

The study relies substantially upon the conventional nature of the speech act of apology in the English discourse. Apologies demonstrate close social and cultural connection with speech etiquette, peculiar pragmatic characteristics as a speech act.